

Literature Research Quarterly

Vol. 11, No. 4,

Winter 2024

pp. 27-60

Original Article

The Narrative of the Prophet's (PBUH) Ascension in Qasemi's Mathnawis and Qoshiri's Epistle of the Ascension

Zahra Ekhtiyari^{1*}

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanity Mashhad,

Received date: 06/09/2023

Accepted date: 28/02/2024

Abstract

Qasemi Gonabadi (died at 1547), whose primary fame lies in his national-historical epics, composed an ascension letter at the beginning of his mathnawis. His ascension letter, accompanied by beautiful poetic imagery, depicts the Ascension of the Prophet Muhammad (PBUH) in a highly artistic manner. This study organizes the stages and parts of the Prophet's ascension according to Qasemi's compositions and compares them in terms of content with what is presented in Qoshiri's the Epistle of the Ascension (986-1072). These two representatives of the Persian and Arabic languages were chosen for comparison. The data were collected using documentary-library methods. The content was then analyzed both descriptively and analytically to introduce Qasemi's Ascension poems. Findings suggests that although Qasemi and Qoshiri generally agree on most events of the Ascension, Qasemi portrays the event with more vivid imagery. Both believe in the physical Ascension. Qasemi describes that the Prophet saw God on the throne with the eye of the heart, and Qoshiri considers this vision to be with the physical eye. Qasemi's poetry does not delve into the historical context of the Ascension, the splitting of the chest, and the cleansing of the Prophet's blessed heart, unlike Qoshiri who addresses these aspects. This study examines other differences in Qasemi and Qoshiri's

* Corresponding Author's E-mail: ekhtiari@um.ac.ir

accounts of the Prophet's Ascension.

Keywords: Quran; ascension of the Prophet Muhammad; Qasemi's ascension letters; Qoshiri's Epistle of the ascension; comparison.

1. Introduction

The Ascension Letters are independent poetic and prose works or parts of works that recount the journey of the Prophet from the Masjid al-Haram to the Al-Aqsa Mosque, his journey through the heavens, and his witnessing of God's signs and symbols. They are inspired by the initial verse of Surah Al-Isra and verses from Surah An-Najm.

In Persian literature, independent Ascension letters are scarce. Some poets dedicated only a portion of their poetry to the event of the Ascension. Qasemi Gonabadi (died at 1574) is one of those poets. In the early centuries of Islam, in the Arabic language, the event of the Ascension was inspired by Quranic verses and the sayings of the Prophet. The hadith "Ibn Abbas's account of the Prophet's Ascension forms the basis for the letters that were subsequently written about it" (Kazemzadeh Ganji & Mirhosseini, 2021, 254). Qoshiri compiled transmitted hadiths about the event of the Ascension. His work "Risalat al-Mi'raj" or "Kitab al-Mi'raj" presents an authentic narrative of the Prophet's Ascension based on these hadiths. He "collects well-documented hadiths that can be relied upon for their authenticity" (de Fouchécour, 1997, p. 281). Qoshiri, a contemporary of Ibn Sina, delved into the study of hadiths to prove the physical Ascension, contrasting with the spiritual interpretation attributed to Ibn Sina (Qoshiri, 2004, p. 17).

The Ascension letters by Qasemi, as mentioned in the preface of his mathnawis, typically begin with a title derived from the first verse of Surah Al-Isra. The following Ascension letter are listed in chronological order of composition in mathnawis: *Shahnameh of Shah Ismail*, *Goy-o-Chogan*, *Shahnameh of Shah Tahmasb*, *Khosrow and Shirin*, *Shahrokh Name*, *Umdat al-Ash'ar*, and *Layla and Majnun*, *Zobdat al-Ash'ar*.

2. Research Background

Research on Ascension letters and related writings about the Prophet Muhammad's Ascension is extensive and detailed. Mohammad Hassan Bokaie has compiled around 348 works on this topic, showcasing his expertise and making further exploration of Ascension letters unnecessary (Bokaie, 1996, pp. 87-64).

Two books, *Several Ascension Letters* (Ranjbar, 1985, pp. 110-11) and *The Ascension of the Prophet Muhammad and Versified Ascension Letters in Persian Literature* (Fatehi, 2009), have been written on the topic of the Ascension in Persian literature. Some researchers explored the Ascension of the Prophet Muhammad, but it is not directly relevant to this research and was omitted.

Ascension letters have been the subject of many studies, but the narratives within them have not been thoroughly explored, except for a brief mention in the article "The Bright Shadow of Qasemi Gonabadi's Works and Writings" (Ekhtiari, 2011, pp. 60-59). Therefore, the Ascension Letters of Qasemi are being introduced for the first time.

3. Research objectives and questions

The aim of this study is to introduce Qasemi's Ascension letter and compare their content with the book *Kitab al-Mi'raj*.

1. What stages of the Prophet Muhammad's Ascension did Qasemi focus on?
2. What similarities or differences is there between Qasemi's Ascension Letters and the Epistle of the Ascension by Qoshiri?

4. Discussion

The term *Ascension* refers to "the Prophet's miraculous night journey from Mecca to Jerusalem (pre-Islamic era) and from there to the heavens, to a point where no other creature had reached before him" (Keyvani, 2018, p. 394). In this journey, body and soul moved together, as it is said "by body" not "by spirit" (Makarem Shirazi, 2005, p. 21).

Qasemi's poems cover most of the significant stages of the Prophet's Ascension, although not all in a single letter. Qoshiri, on the other hand, focuses

on discussing the hadiths of the Ascension and sharing his personal views. Qasemi organizes the event of the Prophet Muhammad's Ascension into nineteen stages in his Ascension letters, which are compared with Qoshiri's Epistle of the Ascension:

The Prophet's arrival at the station of divine proximity; Qasemi mentioned names such as "Sidrat al-Muntaha", "Between the Two Bows' Length", "The Secluded Abode of the Beloved", "The Secluded Chamber of Divine Proximity" (The Pillar of Poetry: 24), "No Place", "He was alone, then he remained alone" (Qasemi, 2015, p. 84), and others from this place. The Prophet arrived at "Between the Two Bows' Length" like a swift arrow:

*The king of religion came adorned and adorned
Like an arrow towards the Beyond the Two Bows' Length
(Qasemi, 2014a, p. 73)*

In the matter of the Prophet Muhammad's arrival at the "Bow of Two Ends" and the "Retreat of Divine Secrets," Qasimi has other verses as well, including (Shahrukhnāmah: [144r]; The Pillar of Poetry: 23). Qoshiri writes that the Ascension had three stages: from the Masjid al-Haram to the Al-Aqsa Mosque, from Al-Aqsa Mosque to the Sidrat al-Muntaha, and from there to *the distance of two bows or even nearer* (n.d., p. 80).

Gabriel was prevented from entering the Retreat of Divine Secrets.

*Baraq was so dazzling in his beauty
That even Gabriel was stopped in his tracks
(Shahnameh of Shah Tahmasp, p. 393)*

One common feature between them is that Gabriel stayed away from The Prophet. After bringing some hadiths (Qoshiri, n. d., pp. 58 and 64), Qoshiri writes: "When the Prophet told Gabriel to go ahead, Gabriel's words were: "Qoshiri" (Qoshiri, n.d., p. 79).

Prophet Muhammad and hearing the words of God:

*Heard the secret without a whisper in the ear
Saw the unseen with utmost certainty
(Shahnameh of Shah Tahmasp, p. 393)*

Qasimi argues that the Prophet Muhammad heard the word of God with the ear of his intellect and reason, not with his physical ear (Qasemi, 2008, p. 146). On the topic of the vision of God during the night journey, Qoshiri says that when the Prophet was asked, “Did you see your God?” he replied, “I saw a light” (n.d., p. 98).

Qoshiri’s view on the question of whether or not the Prophet saw God during the night journey is that he did see God with his physical eyes. Otherwise, he would not have said to worship God as if you see Him (ibid., p. 99).

5. Conclusion

In the introduction of his Mathnawi, Qasimi Gonabadi composed Ascension letters. The stages of the Prophet’s honorable Ascension were organized based on Qasimi’s Ascension Letters and compared with Qoshiri’s *Epistle of the Ascension*. The main topics that Qasimi addresses under the title of Ascension letters are as follows: describing a luminous night, the arrival of the trustworthy Gabriel, the Prophet’s dream in the house of Umm Hani, bringing the greetings of God and the command to move, going to the Masjid al-Haram and then Al-Aqsa Mosque, praying with the prophets behind that noble figure, ascending to the heavens, describing the magnificence and beauty of the celestial spheres and celestial forms, adorning and dressing the celestial and heavenly beings due to the arrival of the Prophet Muhammad, the joy of the prophets especially Moses and Jesus, the speed of travel on the Buraq, reaching the Between the Two Bows’ Length and Gabriel not finding a way in the divine seclusion chamber, hearing the words of the Almighty God with the ear of the soul, interceding for the Ummah from sins, returning to Mecca, believing in the physical Ascension of that noble figure, and accomplishing all these tasks in a short time span of one night.

The two Khorasani narrators share similar views on the stages of the Ascension, including its physical nature. However, they differ in their interpretations of the divine vision, the date of the event, the number of prophets named, and the details of the Prophet Muhammad's experience.

References

- Al-Khazaei Neyshabouri, H. (1988). *The garden of paradise and the spirit of paradise in the interpretation of the Qur'ān, also known as the famous interpretation of Sheikh Abu'l-Futuh Razi* (edited by Mohammad Jafar Yahaghi-Mohammad Mahdi Naseh). Islamic Research Foundation.
- Al-Tabari, M. (n.d.). *Translation of Tabari's interpretation* (edited by Habib Yaghmayi). University of Tehran Publications.
- Birjandi, A. (death 1527). *Stories of the Prophets* (edited by Zahra Ekhtiari) Doctoral Dissertation in Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, 1998.
- Bokai, M. (1996). *Bibliography of Meraj. Ayeneh Pazhuhesh*, 7(42), 64-87.
- De Fouchécour, Ch. (1997). *Ibn Sina, Qoshiri, and the story of the Prophet's ascension* (translated into Farsi by Ismail Saadat). *Ma'arif*, 14(3), 371-397.
- Fatehi, P. (2009). *The Ascension of the Prophet Muhammad (PBUH) and poetic ascension letters in Persian literature*. Scientific and Cultural. (In Persian)
- Goharin, S. (2004). *Explanation of Sufi terminology*. Zovar. First Edition.
- Kazemzadeh Ganji, N., & Mirhosseini, M. (2021). A comparative study of the structure of the Prophet's (PBUH) ascension letter in commentaries and Persian ascension narratives from Ibn Abbas's ascension letter to Ilkhanid ascension letter. *Ancient Persian Literature Journal*, 12(1), 249-284.
- Keyvani, M. (2018). *Ascension*. Encyclopedia of Persian Language and Literature, Volume Seven (Subsection). Academy of Persian Language and Literature.
- Khakpourmoghadam, A. (2010). *The ascension of the Prophet (PBUH)*. Hazrat Abbas Publications.
- Koosha, M. (2017). *Contemporary Encyclopedia of the Holy Quran* (edited by

- Seyyed Salman Safavi et al.). Salman Azadeh Publications.
- Makarem Shirazi, N. et al. (2005). *Ideal Interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyya.
 - Qase Qasemi Gonabadi, M. (died at 1575). *Shahnameh of Shah Tahmasp*. Central Library of Astan Quds Razavi, No. 8383, [manuscript], written in 1533, dated 1572-1574.
 - Qasemi Gonabadi, M. (died at 1575). *Shah-Esmail Nameh*. Central Library of Astan Quds Razavi, No. 8383, [manuscript], written in 1533, dated 1574.
 - Qasemi Gonabadi, M. (1575). *Shahrukhtnameh*, National Library of France, No. SUPP 1985 [manuscript], written in 1543, dated 1584. (In Persian)
 - Qasemi Gonabadi, M. (2008). *Shah-Esmail Nameh* (edited by Jafar Shojai Keyhani). Academy of Persian Language and Literature.
 - Qasemi Gonabadi, M. (2014a). *Layla and Majnun* (edited by Zahra Ekhtiari). Ahang Qalam.
 - Qasemi Gonabadi, M. (2014b). *Goy and Chovgan* (edited by Bahram Garami and Zahra Majidi). Miras Maktoob.
 - Qasemi Gonabadi, M. (2015). *The essence of poetry* (edited by Zahra Ekhtiari). Researcher. First edition.
 - Qasemi Gonabadi, M. (death 1575). *Khosrow and Shirin*. Library of the Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, No. 95, [manuscript], poem from 1543, no date. (In Persian)
 - Qasemi Gonabadi, M. (death 1575). *The Prime of Poems*, Mashhad: Central Library of Astan Quds Razavi, No. 8383, [Manuscript], Written in 1575. Date of Writing 1575. (In Persian)
 - Qasemi Purshokouh, S., & Vafaei, A. (2013). A comparative study of ascension letters in Khamsa Nizami: A case study of three ascension letters (Epistle of the Ascension, Prophet's Ascension, and Al-Isra' and Mi'raj). *Journal of Comparative Literature Research*, 1(2), 23-51.
 - Qoreyshi, S. (2005). *Qamus al-Quran*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
 - Qoshiri, A. (2004). *From the carpet to the throne: translation of Kitab al-Mi'raj*. Sayeh Gostar.

- Qoshiri, A. (n.d.). *Epistle of the ascension* (edited by Ali Hassan Abdul Qadir. Dar Biblioun.
- Rampuri, Gh. (1984). *Ghiyas al-Lughat* (edited by Mansour Servat). Amir Kabir.
- Ranjbar, A. (1985). *Several accounts of ascension letters*. Amir Kabir.
- Sajjadi, S. (1991). *Dictionary of mystical terms and expressions*. Tahuri Library.
- Sam Mirza Safavi. (2005). *Memoirs of Sami's gift* (edited by Rukn al-Din Hemayun Farakh). Asatir.
- Shad, M. (1956). *Anandraj Dictionary* (edited by Mohammad Dabirsiyaghi). Khayyam Library.
- Sourabadi, A. (1986). *Stories of the glorious Quran* (edited by Yahya Mahdavi). Kharazmi.
- Sourabadi, A. (2002). *Sourabadi's interpretation* (edited by Saeedi Sirjani). Farhang Nashr-e No.
- Tabatabai, S. (n.d.). *Translation of Al-Mizan interpretation* (translated by Seyyed Mohammad Baqer Moosavi Hamadani). Islamic Publications Office.
- The Quran
- Zakizadeh Renani, A. (2006). *The Ascension of the prophet* (Wonderful Things of the Ascension and Responses to its Doubts). Moud Islam. First Edition.

روایت معراج نبی^(ص) در هشت مثنوی قاسمی و رساله‌المعراج قشیری

زهرا اختیاری^{*}

دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹

دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۵

چکیده

قاسمی‌گنابادی (د. ۹۸۲ ق.) که عمده شهرتش به واسطه حماسه‌های ملی-تاریخی اوست، در آغاز مثنوی‌هایش، معراج‌نامه‌ای سروده است. معراج‌نامه‌های او همراه با تصاویر شعری زیبا در معراج حضرت محمد^(ص) است؛ به گونه‌ای که هنری‌ترین اشعار وی معراج‌نامه‌هاست. در این جستار مراحل و قسمت‌های معراج رسول‌الله^(ص) بر اساس سروده‌های قاسمی تنظیم گردید و با آنچه در *کتاب‌المعراج* قشیری (د. ۴۶۵-۳۷۶ ت.) آمده بود، از نظر مضمون مقایسه شد. این دو، نمایندگان زبان فارسی و عربی هستند که برای تطبیق انتخاب شدند. همچنین به این پرسش‌ها پاسخ گفته شد که: قاسمی به چه مرحله‌ای از معراج پیامبر^(ص) توجه داشته است؟ چه اشتراکات و افتراقاتی بین معراج‌نامه‌های قاسمی و قشیری وجود دارد؟ جمع‌آوری داده‌های تحقیق به روش اسنادی-کتابخانه‌ای و شیوه تدوین محتوا، توصیفی-تحلیلی و هدف معرفی معراج‌نامه‌های قاسمی است. در نهایت این نتیجه حاصل شد که گرچه قاسمی و قشیری در اغلب وقایع معراج اتفاق نظر دارند، اما قاسمی واقعه معراج را با تصویرپردازی‌های بیشتری بیان نموده است. هر دو به معراج جسمانی معتقدند. قاسمی بر آن است پیامبر^(ص) در عرش با چشم بر یا دل خداوند را مشاهده کرد و قشیری این دیدار را با چشم سر می‌داند. در شعر قاسمی از تاریخ وقوع معراج و شکافتن سینه و شستشوی قلب مبارک حضرت سخنی به میان نیامده، در حالی که قشیری به ذکر این دو نکته پرداخته است. در این پژوهش دیگر تفاوت‌های روایت قاسمی و قشیری در معراج پیامبر^(ص) نیز بررسی شده است.

واژگان کلیدی: قرآن، معراج حضرت محمد^(ص)، معراج‌نامه‌های قاسمی، کتاب‌المعراج قشیری، مقایسه.

Email: ekhtiari@um.ac.ir

* نویسنده مسئول:

۱- مقدمه

معراج‌نامه‌ها آثار منظوم و منثور مستقل و یا بخشی از آثاری است که سیر شبانه پیامبر اکرم (ص) به امر الهی از مسجدالحرام به مسجدالاقصی و سیر در آسمان‌ها و دیدن آیات و نشانه‌های الهی را روایت می‌کند و ملهم از آغازین آیه سوره اسراء است: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ...» و نیز آیاتی از سوره مبارک نجم. گویندگانی طی هزار و چند صد سال در زبان‌های مختلف از جمله زبان فارسی و عربی راوی این رخداد تاریخی بوده‌اند.

در ادب فارسی معراج‌نامه‌های مستقل، اندک است. برخی شاعران تنها بخشی از اشعار خویش را به ذکر واقعه معراج اختصاص داده‌اند. قاسمی گنابادی جنابدی (د. ۹۸۲ق. دیاربکر) از جمله دلدادگان معارف الهی و سرایندگان معراج‌نامه‌هاست. با وجود پژوهش‌های فراوانی که در مورد معراج‌نامه‌ها انجام گرفته، تاکنون معراج‌نامه‌های وی معرفی نشده است. وجود معراج‌نامه از شاعری که غالباً به حماسه‌سرایی شهرت دارد، حتی برای محققانی که با شعر قاسمی آشنایی دارند، شگفت‌آور است.

معراج‌نامه‌های قاسمی مثل بقیه اشعارش ساده و روان است. او زبانی آسان فهم، پرمغز و نغز دارد و با تسلط و احاطه‌اش بر زبان فارسی، افکار و اندیشه‌های عمیق و نکات لطیف قرآنی و اخلاقی را به شیوه‌ای مأنوس و مطبوع بیان می‌کند. از جمله نکات قرآنی، پرداختن وی به واقعه معجزآسای معراج پیامبر اکرم (ص) است.

در منظومه‌های قاسمی زیباترین و هیجان‌انگیزترین توصیف‌ها مربوط به معراج پیامبر (ص) است. قاسمی چنان این سفر خارق‌العاده و مهیج را ترسیم می‌کند که گویی این اشعار را یک الهه ماورایی به وی تلقین نموده است. به نظر نویسنده این جستار معراج‌نامه‌ها هنری‌تر از دیگر سروده‌های وی است. توصیف قاسمی از این سفر خارق‌العاده ملهم از اعتقاد وی به حقیقت و ارادت خاص شاعر به پیامبر (ص) است. (قاسمی، ۱۳۹۳ الف: ۶۷-۷۰) گویا روح شاعر هنگام وصف معراج در آسمان‌ها در حال صعود و سیر است. معراج‌نامه‌های قاسمی با تصویرسازی‌های زیبایی از افلاک و صورفلکی همراه است. (شاه‌طهماسب- نامه: ۳۹۳) زیبایی توصیفات و تعبیرات وی از معراج و افلاک، مخاطب را مسحور خویش می‌سازد؛ به گونه‌ای که نشان می‌دهد توصیف‌ها و تعبیرهای شاعرانه، بیش از بیان نکات تاریخی این واقعه، وجهه همت شاعر بوده است.

معراج‌نامه‌های قاسمی معمولاً با عنوانی بر گرفته از آیه اول سوره اسراء آغاز می‌شود. معراج‌نامه‌ها به

ترتیب سال سرایشِ مثنوی‌ها، همراه با صفحات متن، بدین شرح است:

- شاه اسماعیل‌نامه^۱ (سرودهٔ ۹۴۰ق.)، (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۷-۱۴۲).
- شاه طهماسب‌نامه (سرایش ۹۵۰ق.)، (قاسمی، ۸۳۸۳: ۳۹۴-۳۸۹).
- خسرو و شیرین (سرودهٔ ۹۵۰ق.)، (قاسمی، بی تا: [۴پ-۶پ]).
- شاهرخ‌نامه (سرودهٔ ۹۵۰ق.)، (قاسمی، SUPP 1985: [۲پ-۵ر]).
- عمده‌الشعار (سرودهٔ ۹۶۵ق.)، (قاسمی، ۸۳۸۳: ۲۳-۱۵).
- لیلی و مجنون، (سرایش دوم ۹۷۱ق.)، (قاسمی، ۱۳۹۳: الف-۷۴ - ۷۰).
- زبده‌الشعار (سرودهٔ ۹۷۶ق.)، (قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۴-۷۸).

در سده‌های آغازین اسلام، در زبان عربی واقعهٔ معراج ملهم از آیات قرآنی و بر اساس اقوال پیامبر(ص) بیان شده است. حدیث «ابن عباس از معراج پیامبر(ص) پایه و اساس معراج‌نامه‌هایی است که از آن پس نگاشته شد.» (کاظم‌زاده گنجی و میرحسینی، ۱۴۰۰: ۲۵۴) قشیری متوفای سال ۴۶۵ق. است. (رضایتی گیشه‌خاله، ۱۳۸۶: ۳۲۱) بدیع‌الزمان فروزانفر نام و نسب وی را این‌گونه بیان کرده است: «زین الاسلام ابوالقاسم عبدالکریم بن هُوَازن بن عبدالملک بن طلحة بن محمد قشیری از اکابر علما و شعرا و متصوِّفهٔ قرن پنجم هجری است که در ربیع‌الاول سال سیصد و هشتاد و شش هجری قمری در ناحیهٔ استوا (قوچان کنونی) متولد گردیده است.» (قشیری، ۱۳۹۱: ۱۲-۱۱، مقدمه) وی از علمایی است که احادیث منقول در مورد واقعهٔ معراج را گرد آورده است. رسالهٔ المعراج یا کتاب المعراج قشیری روایت متشرعانه‌ای از معراج پیامبر(ص) بر اساس احادیث است. وی «به گردآوری مستدلّ احادیثی می‌پردازد که می‌توان به صحت آن‌ها اطمینان کرد.» (دوفوشه کور، ۱۳۷۶: ۲۸۱)

قشیری که هم‌عصر ابن سینا بود. از مطالب رسالهٔ منسوب به ابن سینا که معراج را روحانی دانسته بود، برآشت و به تحقیق در احادیث جهت اثبات معراج جسمانی پرداخت. قشیری برای جمع‌آوری احادیث به دیدار استادان فن حدیث پرداخت. وی به سبب احساس خطری که برای اعتقاد عمومی در مورد معراج می‌کرد، بر آن شد تا متونی نظیر معراج‌نامهٔ ابن سینا را مورد بررسی قرار دهد و بدین منظور

۱. قاسمی در *گوی و چوگان* (سرودهٔ ۹۴۷ق.) به دلیل مختصر بودن این مثنوی، از معراج به اختصار یاد کرده است. (قاسمی، ۱۳۹۳: ۳۳)

به جمع‌آوری احادیث مربوط به معراج همت گماشت. گر چه ابن سینا مسلمانی واقعی بود که برای اعتلای اسلام بسیار کوشید، اما در زمانی زندگی می‌کرد که مجموعه‌های احادیث مربوط به معراج پیامبر^(ص) چندین مورد اعتماد نبود. (انصاری، ۱۳۸۳: ۱۷، مقدمه)

قشیری پس از مقدمه‌ای، فصل اول را در معنای معراج و فصل دوم را در انتقاد به منکران معراج نوشته است. در باب نخست به نقل احادیث معراج پرداخته (قشیری، بی تا: ۶۵-۲۳) و در باب دوم با طرح پرسش‌هایی در مورد معراج، به شبهات پاسخ گفته است. (همان: ۷۷-۶۵) در باب سوم خصایص حضرت محمد^(ص) در شب معراج را بیان نموده، شش فصل ذیل آن را به معراج دیگر انبیا اختصاص داده است. باب چهارم در رؤیت، باب پنجم در ظرایف معراج با دو فصل در معراج حضرت محمد^(ص)، باب ششم در آنچه بزرگان عرفا در مورد معراج بیان نموده‌اند (همان: ۱۱۷-۷۷) و باب هفتم قول حق تعالی در آیه «وَالْتَجَمَّ إِذَا هَوَىٰ» (همان: ۱۲۶-۱۱۷) و سرانجام نقل اقوالی در بیان معراج بایزید بسطامی به صورت خواب و رؤیا است.

با توجه به خراسانی بودن هر دو و عربی‌دانی قاسمی، علاقه و توجه وی به مباحث معرفتی و نیز موقعیت خانوادگی او که خانواده‌اش اهل علم و کلاتر گناباد بودند، (سام‌میرزا، صحیفه دوم: ۴۰) گویا کتب قشیری در دسترس قاسمی بوده و شاعر خراسانی کتاب هم‌ولایتی خود، قشیری، را خوانده است. آثار اشاره شده این دو تن به‌عنوان دو نماینده زبان فارسی و عربی انتخاب شد.

روایت قاسمی از معراج، با جزئیات و گستردگی بیشتری نسبت به قشیری بیان شده است. نظر قاسمی در قسمت‌هایی از جمله جسمانی بودن معراج، آوردن براق توسط جبرئیل و حرکت از خانه‌ام-هانی، حضور در مسجدالحرام و رفتن به مسجدالاقصی و خواندن نماز و بررفتن به آسمان‌ها و رسیدن به سدره‌المنتهی شبیه نظر قشیری است. در مواردی مانند رؤیت پروردگار و برخی مطالب دیگر اختلاف نظر دیده می‌شود.

پیشینه

اگر قرار باشد معراج‌نامه‌ها و مطالبی که در موضوع معراج پیامبر^(ص) نوشته شده است، معرفی شود، مثنوی هفتاد من کاغذ خواهد شد. محمدحسن بکائی حدود ۳۴۸ اثر با موضوع معراج معرفی نموده است (رک. بکائی، ۱۳۷۵: ۸۷-۶۴) که نگارنده را از معرفی مجدد معراج‌نامه‌ها بی‌نیاز می‌کند. با این همه دو اثر در

موضوع معراج در زبان فارسی به اختصار برشمرده می‌شود: ۱- چند معراج‌نامه که به معرفی چند معراج-نامه پرداخته است؛ (رنجبر، ۱۳۶۴: ۱۱۰-۱۱) ۲- کتاب ارزشمند *معراج پیامبر اکرم(ص) و معراج‌نامه‌های منظوم در ادب فارسی*. (فاتحی، ۱۳۸۸) در این اثر پانزده معراج‌نامه منشور و چند «معراج‌نامه منظوم و مستقل» معرفی شده و بخش دوم از فصل دوم کتاب به معرفی معراج‌نامه‌های منظوم فارسی از نوزده شاعر اختصاص یافته است. در آثار مذکور نامی از معراج‌نامه‌های قاسمی نیامده است. گمان می‌رود که در مقدمه *معراج‌نامه ابوعلی سینا* (ابوعلی سینا، ۱۳۶۵: ۷۰-۱۱) که در بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی منتشر شده، بتوان از معراج‌نامه‌های قاسمی نشانی یافت، که چنین نبود. در کتاب *تاریخ ادبیات در ایران* (صفا، ۱۳۶۴، ج ۵، ۲: ۷۲۹-۷۱۱) هم از معراج‌نامه‌های قاسمی ذکری نرفته است. (برخی محققان به واقعه معراج حضرت محمد(ص) پرداخته‌اند که چون با این پژوهش ارتباط مستقیمی ندارد، از ذکر آن‌ها صرف‌نظر شد).

در موضوع معراج‌نامه‌های قاسمی با توجه به جستجوهای که انجام شد، نامی از معراج‌نامه‌های وی به چشم نخورد، جز یاد کوتاهی در مقاله «سایه‌روشن آثار و نوشته‌های قاسمی گنابادی»؛ (اختیاری، ۱۳۹۰: ۶۰-۵۹) بنابراین معراج‌نامه‌های قاسمی برای اولین بار معرفی می‌شود.

شیوه پژوهش

بررسی و معرفی معراج‌نامه‌های قاسمی بر اساس مثنوی‌های وی انجام گرفت که برخی منتشر شده و برخی تصحیح شده، ولی منتشر نشده است. چون اغلب مثنوی‌های قاسمی در مجموعه خطی شماره ۸۳۸۳ گنجینه نفایس خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی آمده و سال سرایش و تحریر آن‌ها یکسان است، هنگام استناد، به نام مثنوی ارجاع داده شد. مجال اندک مقاله فرصتی برای ذکر تمام ابیاتی که در آثار مختلف قاسمی در موضوع معراج آمده، نمی‌داد و به آوردن برخی ابیات بسنده شد. سیر واقعه معراج بر اساس معراج‌نامه‌های قاسمی دسته‌بندی شد و با *کتاب المعراج* قشیری از نظر مضمون مقایسه گردید. داده‌های این پژوهش به روش اسنادی-کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و شیوه تدوین محتوا توصیفی-تحلیلی است. هدف از پژوهش معرفی معراج‌نامه‌های قاسمی و مقایسه محتوایی-در حدی که گنجایش مقاله اجازه می‌داد- با *کتاب المعراج* است.

پرسش‌های تحقیق: ۱. قاسمی به چه مرحله‌ای از معراج حضرت محمد(ص) توجه داشته است؟ ۲.

چه تشابه‌ها یا تفاوت‌هایی بین معراج‌نامه‌های قاسمی و قشیری وجود دارد؟
فرضیه‌ها: ۱- قاسمی قسمت‌ها و مراحل معراج را با توجه به احادیث با نگاهی خردگرایانه و تصویرپردازی‌های شاعرانه بیان داشته است. ۲- اعتقاد قاسمی در غالب مراحل با قشیری یکسان است، جز در مواردی که غالباً به اختلاف با عقاید اشاعره معطوف است.

۲. بحث

۱.۲. معراج

مصدر میمی به معنای صعود و بالا رفتن و نیز به معنای مصعد، «آلت عروج» (قشیری، بی‌تا: ۲۴؛ رامپوری، ۱۳۶۳: ۸۴۲ ذیل معراج) و «محل عروج مثل نردبان» است. (قرشی، ۱۳۸۴: ۴: «عروج») معراج در معنای قرب هم آمده است (گوهرین، ۱۳۸۳: ۲۸۹/۹) و هم «صعود بر آسمان‌ها که ویژه حضرت رسول اکرم بود». (سجادی، ۱۳۷۰: ۷۲۹) معراج در اصطلاح سفر شبانه رسول خدا^(ص) از مکه به بیت‌المقدس و عروج حضرت از آنجا به آسمان‌هاست؛ به عبارت دیگر معراج «به سیر آسمانی پیامبر اکرم^(ص) از مکه به بیت‌المقدس (ایلیای قبل از اسلام) و از آنجا به آسمان تا نقطه‌ای که جز او پای هیچ مخلوقی به آن نرسیده بود، اطلاق می‌شود.» (کیوانی، ۱۳۹۷: ۳۹۴)

در این سیر جسم و روح با هم حرکت کرده‌اند، زیرا «بعده» فرموده و نه «بروحه». (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج. ۱۲: ۲۱) «هر جا در قرآن کلمه عبد آورده شده اطلاق بر بدن و روح شده است.» (زکی‌زاده رنانی، ۱۳۸۵: ۲۷۰) قشیری معراج را جسمانی می‌داند: «وآنچه ذهب بیدنه». (بی‌تا: ۲۶) صحیح آن است که «وجود اسراء و معراج همه در بیداری و بجسد بود و جمهور علماء از صحابه و تابعین و اتباع و من بعدهم از محدثین و فقها و متکلمین برین‌اند و متوارد است.» (شاد، ۱۳۳۵: ذیل «معراج») نیز «معراج رسول حق است و در بیداری بوده» (بیرجندی، ۱۳۷۷: ۴۰۸) است؛ نیز: (کاظم‌زاده گنجی و میرحسینی، ۱۴۰۰، ۲۵۷).

۱.۱.۲. هدف از معراج

«رسیدن پیامبر به شهود باطنی از یک سو و دیدن آیات و بی‌بردن به عظمت خداوند در پهنه آسمان‌ها» (فاتحی، ۱۳۸۸: ۴۳) و «دیدن ملکوت و احوال و اخبار جهان غیب و صورت برزخی و مثالی بهشتیان و

دوزخیان، دیدار با ارواح پیامبران» (همانجا) بوده است؛ به این منظور که «روح بزرگ پیامبر(ص) با مشاهده اسرار عظمت خدا در سراسر هستی، درک و دید تازه‌ای برای هدایت و رهبری انسان‌ها پیدا کند.» (بکائی، ۱۳۷۵: ۶۴) در آیه آغازین سوره اسراء «لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا» و آیه هجدهم سوره نجم «لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» به این اهداف اشاره شده است. (مکارم و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۱۲: ۲۲) طبری از قول جبرئیل هدف از معراج را مناجات پیامبر(ص) با خدا نوشته است. (طبری، بی‌تا، ج ۴: ۹۱۰)

سیر پیامبر(ص) که در آیه اول سوره اسراء آمده، از مطالبی است که احادیث متواتر شیعه و سنی بر آن دلالت دارد و توجیه آن به معراج روحانی یا خواب دیدن از بی‌اطلاعی یا ضعف یقین است. مسیحیان هم به معراج حضرت عیسی اعتقاد دارند؛ «چنان‌که در انجیل «مرقص» باب ۶، و «انجیل لوقا» باب ۲۴، و «انجیل یوحنا» باب ۲۱» (به نقل از: مکارم و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۱۲: ۲۷) آمده است.

روایات معراج بر چهار دسته‌اند: ۱. روایات متواتر و قطعی؛ ۲. روایاتی که قبول آن‌ها مانع عقلی ندارد؛ ۳. روایاتی که قابل توجیه است؛ ۴. روایاتی که مشتمل بر امور نامعقول و باطل است. (کوشا، ۱۳۹۷: ۱۱۱۰-۱۱۱۱)

۲.۱.۲. معراج‌نامه و ادب پارسی

در تاریخ ادب فارسی معراج‌نامه‌های مستقل به نظم و نثر معدودند، اما شرح یا اشاره به فرازهایی از معراج نبی مکرم(ص) و یا بیان تمام آن واقعه، در شعر فارسی کم نیست و غالباً در آغاز آثار گویندگان قرار می‌گیرد. قاسمی گنابادی در شیوه روشمند خود مثنوی‌ها را با حمد پروردگار و نعت پیامبر گرامی(ص) و معراج آن حضرت(ص) و گاه نعت حضرت علی(ع) آغاز می‌کند و در بیشتر مثنوی‌ها سخن را با موضوع اصلی که هدف منظومه بوده است، ادامه می‌دهد.

۲.۲. قسمت‌ها و مراحل معراج براساس معراج‌نامه‌های قاسمی و مقایسه با کتاب المعراج قشیری

قاسمی تقریباً به همه مراحل مهم معراج پیامبر(ص) توجه داشته و در سروده‌هایش آورده است. گرچه ممکن است همه را در یک معراج‌نامه نگنجانده باشد. قشیری پس از حمد و ثنای پروردگار و نعت پیامبر(ص) (قشیری، بی‌تا: ۲۳) به ذکر احادیث معراج و بیان نظرات خود در این موضوع پرداخته است. قسمت‌های واقعه معراج حضرت محمد(ص) که بر اساس معراج‌نامه‌های قاسمی تنظیم و تا حد گنجایش

مقاله با کتاب *المعراج* قشیری مقایسه گردید، بدین شرح است:

۱.۲.۲. شروع معراج‌نامه با وصف شب؛

قاسمی معراج‌نامه‌ها را با وصف شب آغاز می‌کند:

شب‌ی گردون ز کوکب گشته گلشن	عبیرافشان چو مشکین طره حور
نشاط افزا چو روز وصل خوبان	سعادت‌ها زیادت بر زیادت
شده صبح سعادت فیض گستر	

فضای آسمان چون چشم روشن
ولی همچون سواد دیده پر نور
مه اندر چرخ و انجم پای خوبان
ز کوکب باز درهای سعادت
مسیحایی ولیکن دم سراسر

(عمده‌الاشعار: ۱۵)

در دیگر مثنوی‌ها هم معراج‌نامه با وصف شب آغاز می‌شود که به ذکر چند نمونه اکتفا می‌گردد.

شب‌ی چون سواد بصر عین نور	شده ظلمت از چشم آفاق دور
سعادت فزا همچو صبح وصال	رخ روز آید را خط و خال

(شاه اسماعیل‌نامه: ۲۷۵)

شب‌ی عنبرافشان چو گیسوی یار	شده کهکشان عنبرش را بهار
-----------------------------	--------------------------

(شاه طهماسب‌نامه: ۳۹۰)

شروع معراج‌نامه در *شاهرخ‌نامه* (۱۴۰ پ):

شب‌ی گشته صبح سعادت علم	مسیح فلک می‌زد از نور دم
شب‌ی سرمه‌وش نور چشم جهان	در آن شب دوصد مهر تابان نهان

همچنین *لیلی و معنون* (۱۳۹۳ الف: ۷۰)؛ *زبده‌الاشعار* (۱۳۹۴: ۷۸) و *خسرو و شیرین* (بی‌تا: [۴ پ]).

دو قسمت در معراج‌نامه‌های قاسمی بلندتر از دیگر بخش‌هاست: اول وصف شب و روشنایی آن و دوم وصف صور فلکی و کواکب و شادی آنان در این شب به‌واسطه حضور پیامبر (ص). این دو قسمت با تصویرپردازی‌ها و تعبیرهای دلنشین و خاصی بیشترین حجم معراج‌نامه‌های وی را به خود اختصاص داده

است. در وصف شب بر چند نکته تأکید دارد: زیبایی شب، روشنایی حیرت‌انگیز آن به واسطه نور الهی و وصف صور فلکی و کواکب و شادی قدسیان و افلاک از قدوم مبارک پیامبر(ص). قشیری به ذکر شب اکتفا نموده و آن هم به صورت قسمتی از شب: «خرج فی شطر لیل» (بی تا: ۲۶).

۲.۲.۲. روشنایی شب.

آنچه زیبایی و عظمت شب را در این توصیفات جلوه‌گر می‌سازد، نور الهی و روشنایی آن هستی نامتناهی در شب معراج است. قاسمی نور آسمان‌ها را فروغی از انوار الهی می‌شمارد:

شده صبح سعادت فیض گستر	مسیحایی ولیکن دم سراسر
ز ابر صبح گردون قطره می‌ریخت	به غریبال کواکب نور می‌بیخت
ز روزن‌های چرخ از لوح مسطور	فرود آمد هزاران آیت نور...
فلک گردیده روشن زیر و بالا	تجلی کرده نور حق تعالی
ز بس شد موج‌زن نور الهی	همه عالم تهی شد از سیاهی

(عمدة‌الشعار: ۱۵)

در *زبدة‌الشعار* (۱۳۹۴: ۷۹) آورده است:

چرخ فلک پر گل کواکب چو باغ	کوکبش افکنده سیاهی داغ
کرده در او نور الهی هجوم	خنده زان بر رخ روز از نجوم

در *شاه‌طهماسب‌نامه* (ص. ۳۹۰) هم روشنایی شب معراج را نشأت گرفته از نور الهی می‌داند. شبی بود در وی هزار آفتاب. آفتاب از بسیاری روشنی شب، رخ در حجاب کشیده بود (شاه‌خ‌نامه: [۱۴-۱۴۱پ]):

ز خورشید شب را رواجی نبود	در آن شب به روز احتیاجی نبود...
ز بس روشنی خیره گشت آفتاب	کشید از خجالت سری در نقاب

توصیف شکوه و زیبایی شب در دیگر مثنوی‌های قاسمی شایسته توجه است (رک: شاه‌اسماعیل‌نامه:

۵۷ و خسرووشیرین: [۴-۵ر]).

۲.۲.۳. جبرئیل و آوردن سلام و فرمان الهی به حضرت محمد (ص)

قاسمی بعد از بیان نورانی بودن شب، معمولاً از نزول جبرئیل امین جهت عروج پیامبر کریم سخن به میان آورده است. در چنین شبی نسیم پر جبرئیل پیامبر را از خواب بیدار نمود. در *شاه‌اسماعیل‌نامه* آورده است (۱۳۸۷: ۱۴۳):

رسالتید از حق نبی را سلام که: امشب سوی عرشیان کن خرام

در تفسیر *کشف‌الاسرار* از قول رسول‌الله (ص) در مورد شب معراج آمده است: «میکائیل جامه من راست کرد، فرا راه بودم از راست جبرئیل با من می‌آمد و از چپ میکائیل و از پیش اسرافیل زمام براق به دست گرفته، گام می‌نهاد. براق بر اندازه مدالبصر و روش او بر مراد و همت من، اگر خواستم که بروم، می‌رفت یا بیرد، می‌پرید یا بایستد، می‌ایستاد.» (میبدی، ۱۳۷۱: ج. ۵/ ۴۸۵) در *زبدۃ‌الاشعار* (۱۳۹۴: ۷۹) آمدن جبرئیل و دعوت از نبی (ص) را چنین بیان می‌کند:

خواجۀ ابرار چونرگس به باغ بود در این وقت به خواب فراغ
کآمد از افلاک فرو جبرئیل گفت که: «ای خلق جهان را کفیل
مهر فلک تخت تو و تاج توست خیز که امشب شب معراج توست»

قاسمی در *شاه‌رخ‌نامه* (۱۴۲۱ر) و در *لیلی و مجنون* (۱۳۹۳ الف: ۷۱) از آمدن جبرئیل و رساندن سلام و فرمان الهی می‌گوید. نیز دعوت جبرئیل از پیامبر در *شاه‌طهماسب‌نامه* (صص. ۳۹۳-۳۹۲) و خوابیده بودن حضرت:

ز بس روشنی مرده شمع و چراغ نبی سر نهاده به خواب فراغ
در این شب رسید از فلک جبرئیل که: «ای نوگل بوستان خلیل،
در این شب ز لطف خدا بهره‌مند بزن پای همت به چرخ بلند
دعاگوی او شخص اقبال و بخت که برخیز و کن عرش را پای تخت»

در *عمده‌الاشعار* که از مثنوی‌های سروده شده در اواخر عمر قاسمی است و تصاویر شعری آن، هنری‌تر از مثنوی‌های آغازین وی به نظر می‌رسد، این گونه از آمدن جبرئیل امین می‌گوید (عمده‌الاشعار: ۱۷):

به پایش سوده رخ بخت جهانگیر که امشب همچو مه شو آسمان‌گیر...

در *شاه‌طهماسب‌نامه* (ص. ۳۹۱)، آمدن جبرئیل و دعوت از پیامبر را مفصل سروده است. در *خسرو و شیرین* (۵۵-۵۷پ) از رخ مالیدن جبرئیل امین بر کف پای حضرت رسول و بیدار نمودن پیامبر، حضرت را دعوت به معراج می‌نماید:

درین شب جبرئیل از بخت بیدار	به پای مصطفی مالید رخسار
بگفتا: «گرگس سیراب بگشای	دو چشم پر خمار از خواب بگشای
لباس خواب در کش بی تأمل	برون آی از نقاب غنچه چون گل
ازین سفلی سرای تیره و تنگ،	به سوی عالم علوی کن آهنگ»

۴.۲.۲. حرکت از سرای امّهانی

در مورد محل حضور پیامبر هنگام نزول جبرئیل جهت بردن آن حضرت به معراج، سه مکان نام برده شده است: شعب ابوطالب، منزل امّهانی و مسجدالحرام. (طباطبائی، بی تا، ج ۳۰: ۳۱) سوراآبادی به نقل از ابن-عباس آورده: «شب دوشنبه از ماه ربیع‌الاول در خانه امّهانی خواهر علی رکعتی چند نماز کردم سر فرانهادم جبرئیل آمد گفت: یا محمد قم برخیز که امشب شب تو است، خداوندت می سلام کند و مرا فرستاد تا تو را ببرم.» (سوراآبادی، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۳۳۲)

بنابر برخی روایات که حضرت محمد (ص) را دو بار به آسمان بردند، «می‌توان این احتمال را پذیرفت که معراج یک بار از خانه امّهانی و بار دوم از مسجدالحرام شروع شد.» (کیوانی، ۱۳۹۷: ۳۹۵) آیه شریف «وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ أَخْرَىٰ» (نجم: ۱۳) «دلیلی بر دو معراج یا دو بار نزول پیامبر (ص) است.» (مکارم و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۲۲: ۵۶-۵۵) قشیری هم بر آن است که غیر از این معراج جسمانی، برای آن حضرت معراج-های دیگری به صورت رؤیا یا نوم و خواب هم بوده است. (بی تا: ۲۶)

در مثنوی‌های قاسمی، محل حرکت، منزل امّهانی، همسر گرامی پیامبر، آورده شده است (شاهرخ-نامه: [۱۴۱پ]):

بدین شب به عشرت رسول خدای	پی خواب در امّهانی سرای
که ناگه در آمد ز در جبرئیل	که: «ای کار خلق جهان را کفیل
تو را می‌رساند به صد احترام	خداوند بی چون درود و سلام
که امشب به گردون فکن سایهات	ز عرش برین بگذران پایهات»

قاسمی همچنین در *لیلی و مجنون* (۱۳۹۳ الف: ۷۰) معراج حضرت را از سرای آم‌هانی می‌داند:

آن شب به سرای آم‌هانی فخرِ دو جهان چنان که دانی،
 بر بسترِ خواب، سر نهاده چشمِ دل و چشمِ جان گشاده...

قشیری از اختلاف اقوال در محل حرکت پیامبر (ص) می‌گوید: «و فی بعض الروایة أنه کان فی الحجر، و فی روایة فی الحطیم، و فی روایة فرج سقف بیتی، و الذی علیه اکثر المفسرین أنه صلی الله علیه و سلم کان فی بیت أم هانی بنت أبی طالب لیلۃ الإسراء». (بی تا: ۶۸)

۵.۲.۲. رفتن به مسجد الحرام

قاسمی اولین مرحله را رفتن به طواف مسجد الحرام بیان نموده است. (شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳)

از آن مژده سر خیل پیغمبران سبک کرده فرقی ز خواب گران
 بجنبید از جا به جهد و شتاب شد اول ز طواف حرم کامیاب

در *شاه‌رخ‌نامه* (۱۴۳-ر) به این حضور اشاره دارد:

زرازی که روح‌الامین باز گفت دل از خرمی غنچه‌وارش شکفت
 ز جا چون نسیم سحر خاست چُست به بیت الحرام آمد از ره نخست

در دیگر مثنوی‌ها از جمله *زبده‌الاشعار* (۱۳۹۴: ۸۲) از رفتن حضرت به مسجد الحرام و طواف کعبه می‌گوید:

خواجه کونین علیه‌السلام سوی حرم کرد نخستین خرام
 طواف حرم کرد و به صد اقتدار گشت بر آن توسن سرکش سوار

۶.۲.۲. سیر از مسجد الحرام به مسجد الاقصی

پس از طواف مسجد الحرام سیر پیامبر (ص) به مسجد الاقصی آغاز شد. میبیدی از قول رسول الله (ص) آورده است: «پس از آن رفتیم تا به مسجد بیت المقدس.» (میبیدی، ۱۳۷۱: ج. ۵/ ۴۸۶) قاسمی در مثنوی‌هایش از جمله *شاه‌طهماسب‌نامه* (۳۹۳) و *شاه‌اسماعیل‌نامه* (۱۳۸۷: ۱۴۴) و *زبده‌الاشعار* (۱۳۹۴: ۸۳) به این موضوع اشاره دارد. از (عمده‌الاشعار: ۲۳):

از آنجا شد رهی چون مهر تابان به سوی مسجد اقصی شتابان

۷.۲.۲. امامت حضرت محمد (ص) بر انبیا در مسجدالاقصی

از قول رسول الله (ص) آمده که در بیت المقدس «جبرئیل مرا از براق فرود آورد و زمام براق بحلقه در مسجد استوار کرد، چون در مسجد رفتم انبیا را دیدم فراوان.» (میبدی، ۱۳۷۱: ج. ۵/ ۴۸۶) پس از سلام گفتن و تحیت انبیا جبرئیل بازوی مرا گرفت و «مرا فراپیش کرد، پیغامبران و فریشتگان صفها برکشیده ... دو رکعت نماز کردم.» (همان) در *عمدة‌الشعار* (ص. ۲۳) قرینه «خم یا دوتا شدن سهی سرو قامتش» و «امام انبیا» شدن، دلیل واضحی بر نماز خواندن انبیا^(ع) به پیشوایی آن حضرت است:

از آنجا شد رهی چون مهر تابان به سوی مسجد اقصی شتابان
پی طاعت رسل سویش عنان تاب کز ابرویش نموده طاق محراب
در آن منزل امام انبیا شد سهی سروش پی طاعت دو تا شد

قشیری نقل می کند: وقتی به دروازه مسجدالاقصی رسیدم، پیامبرانی را که خداوند قبل از من برانگیخته بود دیدم. خداوند همه را جمع کرده بود. سلام کردند. به امامت من دو رکعت نماز گزارند: «ثم قدمنی فصلیت بهم رکعتین.» (بی تا: ۵۷)

۸.۲.۲. عروج از مسجدالاقصی به آسمانها و افلاک

پیامبر (ص) به قدرت الهی در یک شب از مسجدالحرام به مسجدالاقصی رفت و از آنجا به آسمانها سیر داده شد (مکارم و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۱۲: ۲۳). از جمله در *شاهطهماسبنامه* (ص. ۳۹۳) به این عروج اشاره شده است:

چو اقصی شد از مقدمش بهر مند عنان تاب شد سوی چرخ بلند
در *زبده‌الشعار* (۱۳۹۴: ۸۲) نیز چنین است:
کام چو ز آن مسجد اقصی گرفت همچو دعا راه تریا گرفت
در *شاه اسماعیل نامه* هم سیر به سوی آسمانها و افلاک را بیان کرده است: (شاه اسماعیل نامه: ۲۵۸)
وز آنجا گذر سوی اقصی فکند ز اقصی نظر سوی بالا فکند

۹.۲.۲. هم‌رکابان پیامبر در این سیر، فرشتگانی چون جبرئیل و انبیایی از قبیل حضرت موسی و عیسی (شاهرخ‌نامه: [۱۴۴ر]) و صف‌صفا ملائکه بودند. در *عمده‌الاشعار* (ص. ۲۳) آمده است: به عزم ره نبی برخاست از جای ملائک کرده در راهش ز سر پای

۱۰.۲.۲. براق مرکب سفر

مرکب پیامبر در معراج براق است. صفات ظاهری براق را سورآبادی از زبان حضرت محمد (ص) این‌گونه بیان کرده است: «سپیدچهار پای، مه از خری و که از استری، روی او چون روی مردم، سر او چون سر اسب، گردن او چون گردن شیر، سینه او چون سینه شتر، پشت او چون پشت شتر، پای‌های او چون پای‌های گاو، دنبال او چون دنبال پیل.» (سورآبادی، ۱۳۸۱: ۱۳۳۲/۲) همین صفات و بیشتر با برخی تفاوت‌ها را قشیری نقل نموده است. (بی‌تا: ۴۴) براق در شعر قاسمی با صفات عدیده‌ای توصیف شده است، از جمله دُمی حلقه‌زده چون چوگان و تن و سرین گوی‌مانندی دارد. آتش سُم است و هنگام حرکت گرد از زیر پایش برمی‌خیزد و دُمش گره می‌شود:

برق‌صفت ابرش آتش سُمی، گوی سرین، سرکش، چوگان دُمی
بر تن چون گوی، دمش حلقه‌زن جسته ز چوگان دمش، گوی تن
مهرصفت پیکرش از نور بود سایه ز بس گرمی از او دور بود

(قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۱)

براق مانند پری (فرشته) بال‌وپری از جنس پر دارد (شاهرخ‌نامه: [۱۴۳ر]). در *عمده‌الاشعار* سیماب-گون وصف شده (عمده‌الاشعار: ۲۳):

ز بس گرمی عرق‌ریزان چو سیماب چو سیماب از نظرها گشته نایاب
وصف قاسمی از براق بیشتر از پرداختن به ظاهر او، از سرعت اعجاب‌آور و عبور وی از عجایب آسمان‌ها و افلاک آتشین است. براق از برق شتابنده‌تر بود و با یک گام تمام مُلک هستی را درمی‌نوردید و گامی در عدم و دیگر گامش در وجود بود. سرعت دعا را داشت. (شاهرخ‌نامه، [۱۴۴پ]) چه تعبیری بهتر از این می‌تواند سرعت براق را بنمایاند.

براقی رساند از فلک جبرئیل که مانندی از او برق هفتاد میل
(شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۲)

در باور و بیان قاسمی واقعه معراج برخاسته از عظمت و قدرت پروردگار و عنایت ویژه او نسبت به حضرت ختمی مرتبت است. در مورد سرعت سیر پیامبر (ص) بر براق در آسمانها و مشکلات و موانعی چون نیروی جاذبه، نبود هوا، گرمای سوزان و سرمای کشنده، اشعه‌های خطرناک کیهانی، بی‌وزنی و مشکل زمان که امروزه انسان با نیروی علم بر آنها فائق آمده، شایسته است، یادآوری گردد که وقتی «انسان بتواند، با استفاده از نیروی محدودش، این راه را طی کند آیا با استمداد از نیروی نامحدود الهی حل شدنی نیست» (مکارم و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۱۲: ۳۲) و مواردی که از نظر عقل امروزی بشر قابل درک نیست، نمی‌شود رد و انکار کرد. (خاکپور مقدم، ۱۳۸۹: ۳۸)

در مورد سرعت سیر در آسمانها و افلاک ذکر آنچه امّهانی، همسر گرامی پیامبر (ص)، نقل کرده است، کافی می‌نماید. از امّهانی نقل است: با رسول (ﷺ) نماز خفتن بکردم «و بخفتم و او را در نمازگاه رها کردم بیدار نشدم تا او مرا بیدار کرد برای نماز بامداد، مرا گفت: برخیز امّهانی تا تو را حدیثی کنم. آنکه نماز بامداد بکرد. چون فارغ شد، گفت دوش جبرئیل آمد و اسپی، مرا گفت برنشین. من برنشستم.» (نقل به اختصار از الخزاعی نیشابوری، ۱۳۶۷: ج. ۱۲/۱۲۸)

سرعت پیامبر (ص) از مسجدالاقصی به آسمانها چون سرعت دعای مستجاب بود (شاه اسماعیل - نامه: ۲۵۸):

به یک لحظه چون دعوت مستجاب، به گردون رسید آن شه کامیاب
و نیز در شاهطهماسب نامه (ص. ۳۹۳) عبور براق از فلک آتش را به عبور نسیم بر گل سرخ تشبیه کرده است:

ز گرمی چنان کرد از آتش گذار، که از آتشین گل نسیم بهار
براقش به زیر فلک جلوه ساز، چو آتش که دودش بود برفراز
نبی چون دعای اجابت قرین، به یک لحظه شد بر فلک از زمین
سرعت سیر براق قسمت زیادی از معراج‌نامه‌های قاسمی را در بر گرفته است از جمله: (عمده‌الاشعار: ۲۰-۲۱). از شاهرخ‌نامه (۱۴۳-۱۴۰):

ستاده براقی که در یک زمان به روی زمین آمد از آسمان
قاسمی سرعت سیر پیامبر (ص) به‌ویژه از فلک اثیر (آتش)، به سرعت نور چشم از عینک روی دیده تشبیه نموده است:

شد از عنصرِ نارش آن سان گنار
 چنان کرد ازین سقفِ مینا گذر
 که بادِ بهاری ز گل‌های نار
 که از عینک دیده نور بصر
 (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۵)

ز نیلوفر آسمان همچو بباد
 گذر کرد خورشیدِ بادین و داد
 (شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳)

در شاه‌اسماعیل‌نامه براق را «چو خنکِ فلک تیزدو» می‌داند که در جولان‌گری گامی در عدم و گامی در وجود دارد. همایون همایی است که هر تار مویش پری است و با یک گام تمام مُلک هستی را طی می‌کند. باد انفعال از او آموخته، فرسنگ‌ها خیال از وی عقب مانده است. هنگام حرکت از سرعتِ سیر، زمین سایه‌اش را نمی‌دید. (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۳) در یک نفس از برقی که دوپست سال پیش از او حرکت کرده، جلو می‌افتد:

بهر جانب که رفتی بی‌مکانی
 نماندی همچو برق از وی نشانی
 برق کز رفته دوصد ساله پیش
 در نفسی رفته از او راه پیش
 (عمده‌الاشعار: ۲۱)
 (قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۱)

براق پری (فرشته) پیکری بود که در یک دم، چهارماهه راه بیشتر می‌رفت. گرم و سرکش چون برق جهنده بود. از سایه خود هزار بار زودتر می‌رفت. پرگار خجل از دست و پایش بود و چون برق به هر طرف می‌دوید:

گردونِ سیری که پا به ره داشت
 در زیرِ نگین، چهارمه داشت،
 گر رفتی و آمدی ز افلاک،
 بودیش هنوز سایه بر خاک
 (قاسمی، ۱۳۹۳ الف: ۷۱)

«قدرت دید براق بر منتهای گام برداشتنش بود. (قاسمی پرشکوه؛ وفایی: ۱۳۹۲: ۳۵) «يَضَعُ طَرْفَهُ
 عِنْدَ أَقْصَى حُطُوهُ» (قشیری، بی تا: ۲۹)

۱۱.۲.۲. اشتیاق و نیاز قدسیان و افلاک به دیدار و ملاقات پیامبر(ص)

قاسمی از اشتیاق ملائکه و قدسیان و سبوحیان، انبیا و افلاک و صور فلکی به ملاقات پیامبر سخن می‌گوید. در *شاهرخ‌نامه* (۱۴۶-۱۴۳) سروده است:

ز هم قدسیان بال و پر کرده باز مغنی صفت چنگ را کرده ساز
برآورده مرغان قدسی نوا فرشته به چرخ آمده در هوا
نبی شمع روشن ازو بزم جمع ملائک چو پروانه برگرد شمع

کلیم‌الله مشتاق است تا آستان عرش‌سای پیامبر را برود و شهاب در انتظارش بی‌تاب گشته (خسرووشیرین: [۵پ]):

کلیم‌الله که شد افلاک، طورش ید بیضا بود جاروبِ نورش؛
که روید آستان عرش‌سایت کشد کحلِ بصر از خاک پایت...
همه سبوحیان در انتظارت نهاده جان به کف، بهر نثارت

چرخ پیر و سپهر با صد چشم دل در تمنای دیدار حضرت محمد(ص) است. (شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۲) ماه نو گوش بر در، انتظار قدوم پیامبر را می‌کشد و کواکب دیده بر راه وی دارند. (عمده‌الاشعار: ۲۱-۲۰) در *شاه‌اسماعیل‌نامه* (۱۳۸۷: ۱۴۴) ملائک را در انتظار آن حضرت و فلک را دیده بر راهش وصف می‌کند. ماه بهر مقدم نبی(ص) خیمه‌ای افراشته است. (قاسمی، ۱۳۹۳: ب: ۳۲)

۱۲.۲.۲. انبیایی که در معراج در خدمت حضرت محمد(ص) بودند

قشیری از پیامبران بیشتری نام می‌برد. (بی تا: ۳۱-۳۰) سوای این که در مسجداقصی همه پیامبران در خدمت حضرت محمد(ص) حضور داشتند، انبیایی که در آسمان‌ها به دیدار حضرت سرافراز شدند، موسی و مسیح بودند. (از جمله رک. قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۴؛ قاسمی، ۱۳۹۳: الف: ۷۱؛ شاهرخ‌نامه: [۱۴۴-ر]؛ خسرووشیرین: ۱۱؛ شاه‌طهماسب‌نامه، ۳۹۱)

مسیح آرزو دارد ز حد بیش که جاروب رخت سازد دم خویش

(عمده‌الاشعار: ۱۷)

۱۳.۲.۲. توصیف افلاک و صور فلکی

معراج‌نامه‌های قاسمی از نظر اشتغال بر زیبایی‌های بیانی و تصاویر فلکی استادانه است. قسمت زیادی از معراج‌نامه‌های وی وصف افلاک و صور فلکی است. برای نمونه به ذکر چند بیت بسنده می‌شود:

دَفِ او ز نعلش جلاجل گرفت	بُراقش چو بر زهره منزل گرفت
شد از نکهتش نافه چین زحل ...	چو شد هفتمین آسمانش محل،
نهاده به ره دیده انتظار	ثوابت ز هجران او بی قرار
نثار رهش کرده مشتی درم	فکنده ثریا سرش در قدم
در آمد به برج شرف آفتاب	نخستین حمل گشت ازو کامیاب
ز شیر فلک فارغ‌البال گشت	ز یمش چو بر گاو گردون گشت
کمر بست در شیوه بندگی ...	چو جوزا بدیدش ز فرخندگی

(شاه‌اسماعیل‌نامه: ۲۵۹-۲۵۸)

توصیف مراحل معراج همراه با وصف اجرام سماوی و صورت‌های فلکی در مثنوی‌های قاسمی شایسته توجه است؛ از جمله رک. (قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۴-۷۸؛ قاسمی، ۱۳۹۳: الف: ۷۳-۷۱؛ عمده‌الاشعار: ۲۱-۱۵؛ شاه‌رخ‌نامه، ۱۴۳-۱۴۱ پ؛ خسرووشیرین: [۶-۴ پ]؛ شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳-۳۹۰) تعبیر و اشارات قاسمی از آسمان‌ها، افلاک و صور فلکی، دانش وی در علم نجوم را نشان می‌دهد. علم نجوم در خانواده قاسمی تا قرن‌ها بعد هم رواج داشت. چنان‌که ملا مظفر گنابادی (متولد ۹۷۰) از منجمان دربار شاه‌عباس اول، ظاهراً از فرزندان وی بود. (قاسمی، ۱۳۹۴: ۲۹) قشیری شرحی از بردن پیامبر (ص) به آسمان‌های هفت‌گانه و رفتن حضرت تا سدره‌المنتهی آورده است، (بی‌تا: ۳۱-۳۰) ولی نام یا وصفی از صور فلکی در کتاب وی دیده نمی‌شود.

۱۴.۲.۲. رسیدن پیامبر (ص) به منزل قرب الهی؛

قاسمی با نام‌هایی چون «سدره‌المنتهی»، «قاب قوسین»، «خلوتگه یار»، «خلوتخانه قرب الهی» (عمده‌الاشعار: ۲۴)، «لامکان»، «خلوتگه ثم‌استوی» (قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۴) و غیر آن از این مکان یاد کرده است. شاه‌سوار مُلک «لولاک» مثل تیر که سریع به هدف اصابت می‌کند، به «قاب قوسین» رسید:

آمد شه‌دین به زینت و زین / چون تیر به سوی «قاب قوسین»

(قاسمی، ۱۳۹۳ الف: ۷۳)

در مورد رسیدن حضرت محمد(ص) به «قاب قوسین» و «خلوتگه اسرار الهی» و آن عالم لامتناهی قاسمی ابیات دیگری هم دارد از جمله: (۱۳۸۷: ۱۴۶؛ شاهرخ‌نامه: [۱۴۴] رأ؛ عمده‌الاشعار: ۲۳). قشیری می‌نویسد معراج سه منزل داشت: از مسجدالحرام به مسجدالاقصی، از مسجدالاقصی به سدره‌المنتهی و از آنجا به قاب قوسین أو ادنی. (بی تا: ۸۰)

۱۵.۲.۲. جبرئیل از رفتن به خلوتگه راز الهی باز ماند:

براقش چنان تند شد جلوه‌ساز / کزو ماند جبریل در راه باز

(شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳)

از مشترکات هر دو باز ماندن جبرئیل از رسول‌الله(ص) است. قشیری در حدیثی از قول آن حضرت می‌نویسد: «أسری بی إلى السماء السابعة فقال لی جبریل: تقدّم یا محمد، فوالله ما نال هذه الکرامه ملک مقرب ولا نبی مرسل». (بی تا: ۶۴) «قال فلما انتهیت إلى سدره‌المنتهی قال لی تقدّم یا محمد فإنک أکرم علی الله منی، فتقدّمت و جبرئیل علی أتری...». (همان: ۵۸) وقتی پیامبر به جبرئیل فرمودند: «تقدّم» جلو برو، سخن جبرئیل این بود: «لو دنوت أنمله لاحتقرت». (همان: ۷۹)

۱۶.۲.۲. حضرت محمد(ص) و شنیدن سخن پروردگار

دلش فارغ از فکر اغیار شد / مجرد به خلوتگه یار شد

می از ساغر قرب حق نوش کرد / دل از ذوق آن ساغرش جوش کرد

به گوش خرد راز بیچون شنید / به عین‌الیقین دیدنی‌ها بدید

(شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳)

قاسمی بر آن است که پیامبر(ص) با گوش خرد و عقل سخن خداوند را شنید و نه با گوش ظاهری و جسمانی. (قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۶) قشیری ضمن نقل احادیث مختلف در موضوع رؤیت حق در معراج می‌گوید که وقتی از پیامبر پرسیده شده «هل رأیت ربک؟ فقال: نور إتی أراه». (بی تا: ۹۸) قشیری پس از در

کنار هم قرار دادن آیات و احادیث در مورد رؤیت و عدم رؤیت پروردگار در شب معراج در نهایت بر آن است که حضرت محمد (ص) در معراج با چشم سر خداوند را دیده‌است و گرنه نمی‌فرمود خدا را آن‌گونه عبادت کنید که گویا می‌بینید. (همان: ۹۹)

۱۷.۲.۲. شفاعت امت

قاسمی در مثنوی‌هایش از نوید شفاعت پیامبر (ص) بر امت می‌گوید:

به ما عاصیان آن شه‌کاینات رسانید از حق نویدِ نجات
شفاعت کرم‌کرد و بسیار کرد کرم بین که آن شاه‌ابرار کرد
(قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۴۶)

شفاعت از گوی و چوگان (قاسمی، ۱۳۹۳: ۳۱):

فرمانده تحت قاب قوسین زو یافته کار امتان زین
تاج فلک است خاک پایش میدان شفاعت است جایش
و همچنین در (شاه‌طهماسب‌نامه: ۳۹۳؛ عمده‌الاشعار: ۲۴؛ قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۴؛ قاسمی، ۱۳۹۳: الف: ۷۳) ابیاتی با مضمون درخواست پیامبر از پیشگاه الهی مبنی بر بخشش از گناه امت آورده است، نیز در *شاهرخ‌نامه* (۱۴۴: ر.):

... شود نزد حق عنذر خواه همه طلبکار عفو گناه همه
پی جرم امت چو شد چاره‌ساز به سوی زمین از فلک گشت باز
در *کتاب المعراج* نیز بر این مطلب تأکید شده و در روایتی آمده است: «قال: صدقت، سل تعط. قال: قلتُ عُفْرانکَ ربنا أو إِلیکَ المَصیرُ...». (قشیری، بی‌تا: ۵۹) «قالَ قد غفرت لک و لآمتک». (همان: ۵۹)

۱۸.۲.۲. بازگشت به مکه

پس از معراج حضرت به مکه بازگشت. «مصطفی صلی الله علیه و سلم بخانه ام‌هانی آمد و جبرئیل بازگشت.» (سورآبادی، ۱۳۶۵: ۲۰۴) قاسمی در چند جا از جمله در *شاه‌اسماعیل‌نامه* (۱۳۸۷: ۱۴۶) به این بازگشت اشاره دارد:

دلش نورِ فیضِ الهی چو یافت به صد خرمی سوی عالم شتافت
چنان آیتِ رحمتِ اندر زمان به روی زمین آمد از آسمان
قشیری از قول پیامبر نقل کرده است: «... ثُمَّ أَنْصَرَفْتُ إِلَى مَضْجَعِي.» (بی تا: ۶۲)

۱۹.۲.۲. دعای قاسمی در حق خود؛

قاسمی در پایان بیشتر معراج‌نامه‌ها دعایی در حق خود و گاه دیگران دارد. (رک: شاه اسماعیل‌نامه: ۲۶۰؛ ۱۳۹۳ الف: ۷۳؛ شاه طهماسب‌نامه: ۳۹۳) از عمده‌الاشعار (ص: ۲۴):

ز عصیان قاسمی گرسر مسارست به لطف ایزدی امیدوار ست
الهی بنگر امیدش ز حد بیش به نومیدی مرانش از در خویش

۳.۲. برخی اشتراکات و افتراقات.

ضمن مقاله به اشتراکات و افتراقات اشاره شد. اینک به چند نکته که در مورد معراج معمولاً مورد مناقشه است، پرداخته می‌شود:

۱.۳.۲. اعتقاد به معراج جسمانی

معراج آن حضرت از نظر قاسمی به همان صورتی است که معاریف شیعه قبل از وی نوشته‌اند: «رسول - علیه‌السلام- را به آسمان‌ها بردند به نفس و تن او و آسمان‌ها به او عرضه کردند.» (الخزاعی نیشابوری، ۱۳۶۷: ج. ۱۲/۱۲۹) قرینه‌هایی از شعر قاسمی دال بر جسمانی بودن این سفر وجود دارد؛ از جمله: آسمان «گرد راه» حضرتش را سرمه چشم می‌سازد. تعابیر «گرد راه»، «پای بوس» و «نعلین» قرینه‌هایی است که جسم پیامبر در آسمان آن شب در سیر بود:

نبی شمع، روشن ازو بسزم جمع ملائک چو پروانه بر گرد شمع
به میل سحاب آسمانش چو دید ز گرد رهش کحل اغبر کشید
(شاه‌خنامه: [۱۴۳ پ])

زگرد باد پایت در گذرگاه اگر گیرد غبار آینه ماه
 شد از میوه خم، طوبی سرفراز که پای تو بوسد ز روی نیاز
 ز آمدنت یافتنه طوبی نویسد (شاه‌طهماسب‌نامه: ۲۹۳)
 دولتِ پابوس تو دارد/مییسد در ته پایِ تو شود فرش‌سای
 به که از او ساخته نعلین پای (قاسمی، ۱۳۹۴: ۸۰)

قشیری تحت عنوان «پرسش‌هایی پیرامون معراج» اولین پرسشی که مطرح می‌کند، این است که معراج جسمانی یا روحانی و یا خواب و رؤیا کدام بود؟ و در پاسخ می‌نویسد: «أنه عرج إلى السماء بجسده، و خرج من مكة إلى البيت المقدس ببدنه.» (بی تا: ۶۵)

۲.۳.۲. تاریخ معراج؛

قاسمی از تاریخ معراج سخنی نگفته است. قشیری از قول سدی نقل کرده که معراج رسول (ص) شانزده ماه پیش از هجرت بود ... «وَأَمَّا تاريخ المعراج: ففي رواية السُّدِّي: أنه كان قبل مهاجرة إلى المدينة بستة عشر شهراً...» (بی تا: ۲۶)

۳.۳.۲. شکافتن قلب مبارک پیامبر (ص)

قاسمی به جدا نمودن و شستن قلب رسول الله (ص) اشاره‌ای ندارد؛ در حالی که قشیری بر آن است که: قلب حضرت را دو بار شستند. «مرةً في حال صباه وهو بعد في حجر حلیمه، والمرة الثانية ليلة المعراج.» (بی تا: ۱۰۲-۱۰۱)

۳. نتیجه‌گیری

قاسمی‌گنابادی شاعر حماسه‌سرای قرن دهم، در مقدمهٔ مثنوی‌هایش، بعد از تحمیدیه، معراج‌نامه‌هایی سروده است. قسمت‌ها و مراحل معراج نبی مکرم(ص) براساس معراج‌نامه‌های قاسمی تنظیم شد و با کتاب *المعراج* قشیری، مقایسه گردید. عمده مطالبی که قاسمی ذیل عنوان معراج‌نامه بدان‌ها پرداخته، بدین شرح است:

وصف شبی نورانی، آمدن جبرئیل امین، خواب بودن رسول‌الله(ص) در سرای آم‌هانی، آوردن سلام خداوند و فرمان حرکت، رفتن به مسجدالحرام و سپس مسجدالاقصی، نماز خواندن انبیا پشت سر آن حضرت، عروج به آسمان‌ها، توصیف شکوه و زیبایی افلاک و صور فلکی، آذین و حلیه‌بستن سبوحیان و قدسیان و افلاکیان به واسطهٔ قدوم حضرتش، شادی انبیا به‌ویژه حضرت موسی و عیسی(ع)، سرعت سیر بر براق، رسیدن به «قاب قوسین» و راه نیافتن جبرئیل امین در خلوتگه «ثم استوی»، با گوش جان شنیدن سخن خدای، تعالی، شفاعت‌گری برای امت از گناهان، بازگشت به مکه، اعتقاد به معراج جسمانی آن حضرت، انجام همهٔ این امور در زمانی کوتاه از یک شب.

مراحل معراج دو گویندهٔ خراسانی غالباً همانند است و در قسمت‌های اصلی معراج اشتراک نظر دارند، از جمله جسمانی بودن معراج. معدود تفاوت‌هایی هم دارند. از افتراقات به این چند نکته اشاره می‌شود: اختلاف در اعتقاد قاسمی به رؤیت الهی در این شب با چشم دل یا دیدهٔ خرد که قشیری این رؤیت را با چشم سر دانسته است. قشیری به ذکر تاریخ معراج پرداخته است، اما در شعر قاسمی سخنی از تاریخ وقوع واقعه نیست. اسامی پیامبران ذکر شده در کتاب قشیری بیشتر از نام پیامبران در معراج‌نامه‌های قاسمی است. نیز در کتاب *المعراج* شکافتن سینه و جدا نمودن قلب مبارک حضرت محمد(ص) و شستشوی آن آمده که قاسمی بدان اشاره‌ای نکرده است. آخر این که روایت قاسمی با شرحی شاعرانه و شورانگیز همراه است. به‌خصوص نورانی بودن فوق‌العادهٔ شب به هنگام معراج که دلیل آن را انوار ساطع از ذات مقدس الهی بیان نموده است.

منابع

- قرآن کریم.
- بکائی، محمدحسن. (۱۳۷۵). «کتابشناسی معراج». *آینه پژوهش*، دوره ۷، شماره ۴۲، بهمن و اسفند، صص. ۶۴-۸۷.
- بیرجندی، عبداللطیف. (د. ۹۳۴). *قصص انبیا*، مقدمه، تصحیح، مقابله و تعلیق از زهرا اختیاری، رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ۱۳۷۷.
- خاکپورمقدم، علیرضا. (۱۳۸۹). *معراج پیامبر (ص)*. قم: انتشارات حضرت عباس علیه‌السلام.
- الخزاعی نیشابوری، حسین بن علی بن محمد. (۱۳۶۷). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن مشهور به تفسیر شیخ ابوالفتح رازی*، جلد ۱۲، به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی - محمدمهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- دوفوشه کور، شارل هانری. (۱۳۷۶). «ابن سینا، قشیری و قصه معراج پیغمبر (ص)»، ترجمه اسماعیل سعادت، *معارف*، دوره چهاردهم، شماره ۳، آذر - اسفند، صص. ۳۹۷-۳۷۱.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد. (۱۳۶۳). *غیاث اللغات*، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- نجبر، احمد. (۱۳۶۴). *چند معراجنامه*، تهران: امیرکبیر.
- زکی‌زاده رنانی، علیرضا. (۱۳۸۵). *معراج پیامبر (شنیدنی‌های معراج و پاسخ شبهات آن)*. قم: موعود اسلام. چاپ اول.
- سام‌میرزا صفوی. (۱۳۸۴). *تذکره تحفه سامی*، تصحیح و مقدمه از رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: اساطیر.
- سجادی، سیدجعفر. (۱۳۷۰). *فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*، تهران: کتابخانه طهوری، چاپ اول با تجدید نظر کلی.
- سوراآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری. (۱۳۸۱). *تفسیر سوراآبادی*، به تصحیح سعیدی سیرجانی، مجلد دوم، تهران: فرهنگ نشر نو. چاپ اول.
- سوراآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری. (۱۳۶۵). *قصص قرآن مجید*، به اهتمام یحیی مهدوی، تهران: خوارزمی. چاپ دوم.

- شاد، محمدپادشاه. (۱۳۳۵). *فرهنگ آندراج*، زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابخانه خیام.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. (بی تا). *ترجمه تفسیر المیزان*، مترجم سیدمحمدباقر موسوی همدانی. تهران: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم.
- طبری، محمدبن جریر. (بی تا). *ترجمه تفسیر طبری*، ج ۴، به تصحیح حبیب یغمایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فاتحی، پروین. (۱۳۸۸). *معراج پیامبر اکرم (ص) و معراج نامه های منظوم در ادب فارسی*، تهران: علمی- و فرهنگی. چاپ اول.
- قاسمی پُرشکوه، سعید؛ وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی معراجیه های خمسۀ نظامی با نگاه موردی به سه معراج نامه کتاب المعراج، معراج النبوی و الإسراء و المعراج». *دوفصلنامه پژوهش های ادبیات تطبیقی*، دوره ۱، شماره ۲ (پیاپی ۲)، پاییز و زمستان. صص. ۵۱-۲۳.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (فوت ۹۸۲). *عمده اشعار*، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۸۳۸۳، نسخه خطی [، تألیف ۹۶۷ق. تاریخ کتابت ۹۸۰ق.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). *شاه اسماعیل نامه*، مقدمه، تصحیح و تحشیه جعفر شجاع- کیهانی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. چاپ اول.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (فوت ۹۸۲). *شاه اسماعیل نامه*، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۸۳۸۳، نسخه خطی [، تألیف ۹۴۰ق. تاریخ کتابت ۹۸۲ق.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۹۴). *زبدۀ اشعار*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از زهرا اختیاری، مشهد: محقق. چاپ اول.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۹۳ الف). *لیلی و مجنون*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از زهرا اختیاری، مشهد: آهنگ قلم. چاپ اول.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۹۳ ب). *گوی و جوگان*، مقدمه، تصحیحات و تعلیقات: بهرام گرامی و زهرا مجیدی، تهران: میراث مکتوب. چاپ اول.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۹۸۲ق.). *شاهرخ نامه*، کتابخانه ملی فرانسه، شماره SUPP 1985 نسخه خطی [، تألیف ۹۵۰ق. تاریخ کتابت ۹۹۲ق.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (ف. ۹۸۲). *شاه طهماسب نامه*، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی،

- شماره ۸۳۸۳، [نسخه خطی]، تألیف ۹۴۰ق. تاریخ کتابت ۹۸۰-۹۸۲ق.
- قاسمی گنابادی، میرزا محمد قاسم. (د. ۹۸۲). *خسرووشیرین*، کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۹۵، [نسخه خطی]، سروده ۹۵۰ق، بی تا.
 - قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۸۴). *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دهم.
 - القشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن. (بی تا). *کتاب المعراج*، أخرجه و حققه علی حسن عبدالقادر (وبلیه: معراج ابی یزید البسطامی) بتحقیق نیکلسون، باریس: داریبیلیون.
 - قشیری، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). *از فرش تا عرش: ترجمه کتاب المعراج*، مترجم قاسم انصاری، قزوین: سایه گستر.
 - کاظم زاده گنجی، ناهیده؛ مریم میرحسینی. (۱۴۰۰). «مقایسه تطبیقی ساختار روایت معراج پیامبر^(ص) در تفاسیر و معراج‌نامه‌های فارسی از معراج‌نامه ابن عباس تا معراج‌نامه ایلخانی»، *کهن نامه ادب پارسی*، سال ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان.
 - کوشا، محمدعلی. (۱۳۹۶). *دانشنامه معاصر قرآن کریم*، سرپرست علمی و ویراستار سیدسلیمان صفوی و همکاران، آکادمی مطالعات ایرانی لندن. قم: انتشارات سلمان آزاده. چاپ اول.
 - کیوانی، مجدالدین. (۱۳۹۷). «معراج»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، جلد هفتم (ذیل)، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
 - گوهرین، سیدصادق، (۱۳۸۳)، *شرح اصطلاحات تصوف*، جلد ۹، تهران: زوار. چاپ اول.
 - مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۸۴). *تفسیر نمونه*، با همکاری جمعی فضلا و دانشمندان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و چهارم.